

ІННА ШОРОБУРА,
доктор педагогічних наук, професор
(Україна, Хмельницький, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія)
INNA SHOROBURA
doctor of pedagogical sciences, professor
(Ukraine, Khmelnytskyi, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy)
orcid.org/0000-0003-3728-7968

**Розвиток шкільної географічної освіти в Україні в першій половині ХХ століття
(1905 – 1917 рр.)**

**Development of School Geographical Education in Ukraine
in The First Half of the XX Century (1905–1917)**

У статті розкрито стан географічної освіти в Україні в 1905-1917 рр. Охарактеризовано різноманітність педагогічних поглядів і позицій щодо розвитку шкільної географічної освіти, викликаних ситуацією зміни науково-педагогічних парадигм, тенденцією українізації освіти на українських землях. Акцентовано на розробці навчальних планів, програм, підручників, нової структури курсів з вивчення географії в школі. Визначено, що підготовка вчителів географії в цей період була на недостатньому рівні. Велика увага приділялась питанням методики навчання географії, зокрема використання наочності на уроках та вправам з креслення карт. Зроблено огляд змісту вивчення географії, де основна увага приділялась виробленню в учнів умінь порівнювати, систематизувати і узагальнювати. Розкрито нові підходи у розвитку географічної освіти, пов'язані з діяльністю відомих українських педагогів, зокрема С. Русової. Висвітлено особливості використання при вивченні шкільної географії лабораторного, реферативного методу, роботу з географічним матеріалом, проведення екскурсій, що стимулювало створення значної методичної літератури з географії.

Ключові слова: шкільна географічна освіта, Україна, перша половина ХХ століття (1905-1917 рр.), навчальні плани, програми, підручники, методика навчання географії.

Formation of domestic geographic education at the beginning of the XX century testifies that its improvement in this period was directly conditioned by the socio-economic and political factors of development of the society, which gave rise to changes in the development of geographical education. The first decades of the XX century are characterized by increased attention of the society to the study of geography. Geography is introduced into the programs of educational institutions of almost all types, although in different types of schools it occupied an ambiguous place in curricula and was taught according to different programs. The teachers also created their own programs at their schools. In some of them the level of teaching geography and natural science has not always been appropriate, because the work in the classroom was reduced to memorizing of geographical names.

However, one could see intensification of methodological thought, especially as for the development of methods of teaching the initial course of physical geography. One of the most common forms of extracurricular activity of pupils becomes the conduct of local lore excursions, which facilitated the widespread use of the material of observation and the formation of practical abilities of pupils when teaching natural courses. Scholastic teaching methods are blamed; the attention is drawn to the necessity of establishing causal connection between the disparate geographical phenomena. Drawing and coloring maps became the obligatory part of the lesson. The first textbooks of the new type by P. Brounov, A. Svyrydov, E. Leshaft, H. Ivanov are published. Some of them contain geographical description of the Ukrainian lands. The textbook on the geography of Ukraine by A. Ivanivskyi is published in Ukrainian. Significant contribution to the methodological thought of this time was made by S. Rusova. who recognizes geography as an important educational discipline, pays attention to the necessity of studying physical and economic geography at school. Her textbook «Primary Geography» for the first time provides interesting material about Ukraine.

Another important document for the development of school geographic education at the time of the national revolution of Ukraine at the beginning of the XX century became the «Project of Unified School in the Ukraine», which summed up the achievements of pedagogical thought and outlined the directions of school reform. The significant place in the «Project ...» is devoted to the science about nature, as they introduce children to the phenomena of life through zoology, botany, mineralogy, physics, chemistry, geography. We classify this document as the source of the study of the formation and development of school geographic education during the times of liberation struggles, which caused great deal of attention of the

organizers of education to the study of geographical knowledge.

Key words: school geographical education, Ukraine, the first half of the XX century (1905-1917), curricula, programs, textbooks, methods of teaching geography.

Постановка проблеми у загальному вигляді... Шкільна географічна освіта як одна із складових духовного становлення особистості потребує сьогодні нових підходів, нових шляхів розвитку, удосконалення змісту та технологій побудови навчально-виховного процесу, методологічної переорієнтації географічної освіти на особистість.

За сучасних умов географія з науки, що займалась описом Землі, перетворилася в науку, яка значною мірою інтегрує в собі природничі, соціальні та економічні закономірності, розглядаючи їх у часовому і просторовому вимірах. Змінилися і завдання шкільних курсів географії. Вони покликані донести до учнів систему поглядів на світ, розвивати мислення, політичну, економічну, екологічну культуру школярів, їхню життєву компетентність.

Подальший розвиток шкільної географічної освіти неможливий без всебічного засвоєння того, що вже було зроблено, тобто без вивчення власної історії. Існує нагальна потреба, по-перше, у систематизації, аналізі й узагальненні всіх явищ і процесів, пов'язаних з розвитком шкільної географічної освіти, по-друге, – у розробці обґрунтованої періодизації її розвитку, по-третє, – у визначенні можливостей застосування досвіду, нагромадженого вітчизняною шкільною географічною освітою в сучасній школі.

Аналіз досліджень і публікацій... Біля витоків вивчення шкільної географічної освіти на початку ХХ ст. стояли такі вчителі, методисти, як Д. Анучин, С. Аржанов, Л. Весін, Е. Лесгафт, С. Меч, В. Нечаєв, Е. Петрі, А. Рогозинський, Я. Руднев, С. Русова, А. Соколов, Б. Срезневський та ін., у працях яких ми знайшли відомості про розвиток змісту шкільної географічної освіти, збагачення його новими фактами та явищами, запровадження нових методів та засобів навчання.

Питання становлення географічної освіти на різних етапах розглядалися в працях М. Баранського, А. Баркова, О. Борзова, О. Діброва, О. Іванівського, В. Кістяківського, С. Рудницького, Я. Рудневата ін. Теоретичні й методичні питання розвитку шкільної географічної освіти та вдосконалення викладання шкільної географії досліджувалися в працях В. Жерделі, О. Половінкіна, Ю. Саушкіна, П. Терехова. Однак учені не ставили завданням системні розвідки історії цієї освітньої галузі.

Плідною на наукові доробки і розвідки з історії шкільної географічної освіти була середина ХХ століття. Вона перебувала в полі зору таких учених, як М. Баранецький, І. Шульга та ін., які досліджували формування радянської системи вивчення географії, цілі, зміст та організацію навчання.

Цінними для нашого дослідження є праці, що створюють теоретичну базу сучасної шкільної географічної освіти. Такі вчені, як О. Діброва, Ф. Заставний, Я. Жупанський, С. Коберник, В. Корнеєв, П. Масляк, Л. Мельничук, М. Откаленко, В. Пестушко, М. Пістун, М. Паламарчук, Л. Паламарчук, С. Пальчевський, Г. Пустовіт, Л. Тименко, В. Сасихов, А. Сиротенко, Г. Уварова, Б. Чернов, О. Шаблій, Е. Шипович, П. Шищенко та ін. висвітлюють нові методологічні та методичні підходи до навчання географії і навчально-виховного процесу. В цілій низці праць вітчизняних дослідників розкриваються сучасні науково-методичні питання розвитку шкільної географії (А. Даринський, Я. Жупанський, В. Корнеєв, Л. Круглик, М. Откаленко, О. Плахотнік, В. Поданчук, І. Рибачок, А. Сиротенко, П. Тронько, Б. Чернов, Є. Шипович та ін.) [5].

Серед учених, що опікувалися цією проблемою, значний інтерес для нас становили праці В. Коринської, М. Ковалевської, І. Матрусова, В. Максаковського, Д. Фінарову, М. Рижаківа, Н. Сваткова, В. Щеньова (Росія); Н. Грейвна (Великобританія); Д. Биддла, М. Нейли, Ф. Пінчмела, П. Хаггета (СТПА); О. Мандрута (Румунія); В. Станковського (Польща) та ін.

Формулювання цілей статті... Мета статті – розкрити основні аспекти розвитку шкільної географічної освіти в Україні у 1905-1917 рр. ХХ століття; розкрити особливості навчальних планів, програм, підручників з географії, методику її викладання.

Виклад основного матеріалу... Аналіз особливостей становлення вітчизняної освіти на початку ХХ ст. засвідчує, що на її характеристики безпосередньо значною мірою впливали соціально-економічні умови розвитку суспільства, а також соціокультурний контекст, в якому вона розвивалася. Індустріалізація країни на зламі століть викликала потребу в знаннях робітників та кваліфікованих кадрах. Це загострило протиріччя між соціальними запитами суспільства в сфері освіти та її розвитком, активізувало питання трудового виховання та навчання професійної підготовки учнів, викликало необхідність удосконалення змісту освіти, структури, організаційних форм і методів навчання, розвитку пізнавальної діяльності учнів. Аналіз наукових робіт і архівних матеріалів свідчить, що такі тенденції обумовили кілька спроб реформування та вдосконалення системи освіти протягом 1900-1915 рр. Початок ХХ століття характеризувався різноманітністю

педагогічних поглядів і позицій, викликаних ситуацією зміни науково-педагогічних парадигм. В методичній літературі прослідковувалися теоретичні пошуки, які відображали тенденції розвитку освіти.

На розвиток шкільної географічної освіти цього періоду впливали і тенденції до українізації освіти у розвитку школи на українських землях. В цей період розглядаються проблеми щодо навчання українською мовою і вивчення вітчизняної історії і географії, а також включення в підручники матеріалу про навколишнє середовище. Оскільки у перше десятиріччя ХХ ст. була відсутня методична література, яка б забезпечувала викладання нових курсів, то підбір фактичного матеріалу, його виклад і пояснення були особистою справою вчителя. На українських землях вчителя інколи включали в курс географії Росії й географічні відомості і про Україну [3].

На зламі століть перед шкільною географічною освітою поставало багато проблем, серед яких важливою була боротьба представників прогресивної педагогічної думки за зміни у змісті та побудові шкільних курсів географії та інертністю шкільної системи, в якій продовжували панувати старі погляди. Тому цей період, з одного боку, характеризується появою нових програм з географії для початкових шкіл, училищ і гімназій, нових підручників. З іншого боку, джерела свідчать про те, що значна кількість шкіл продовжували користуватись програмами, які були отримані у спадок від попередніх часів [5].

Значною проблемою залишалась на початку століття і підготовка вчителів. Це був складний процес насамперед тому, що лише з 1888 р. географія в університетах вже викладалась не на історико-філологічних факультетах, а на фізико-математичних. Проте програми навчання ще були не повністю відпрацьовані, оскільки географія як наука продовжувала лише формуватись.

Відсутність спеціальної підготовки у більшості викладачів географії, нерозуміння завдань і цілей навчальної дисципліни, відсутність чіткого уявлення про географію тих, хто вирішував долю старої школи – були головними причинами, чому географія, як навчальний предмет, в школі залишалась у «шкільних закутках». Вимоги методистів щодо перегляду планів і програм зі шкільної географічної освіти, незадовільного викладання географії, незначної кількості годин, нежиттєвості її змісту, невідповідності розподілу матеріалу з вимогами тогочасної географії часто залишалися без уваги.

В перше десятиліття ХХ ст. в країні склалися і паралельно існували дві шкільні системи, які мали різні підходи і програми вивчення географії, зокрема:

- система елементарної освіти для трудящих мас, що складалася з початкових шкіл різних типів, на базі яких будувалися нижча технічна освіта і підготовка вчителів початкових шкіл;

- середня освіта, що була представлена училищами і гімназіями [6].

У початковій школі з 3-4-річним навчанням викладалися такі дисципліни: Закон Божий, російська мова, арифметика і співи. У земських і деяких міських початкових школах на уроках російської мови методом пояснювального читання подавалися відомості з географії, історії та природознавства. Дані з географії, звичайно, були елементарними.

В училищах склалась прогресивна на той час система навчання географії. Навчання географії починалось з 3-го року курсу, тобто з учнями 9-10 років, які лише навчилися читати і писати і ще не вміли чітко висловлювати свої думки; очевидно, що з такими учнями не можна відразу розпочати вивчення систематичного курсу географії. На цьому етапі передбачалось:

- ознайомлення учнів з поняттям про план і карту, сторони горизонту, план класної кімнати, план училища, план місцевості;

- вивчення найважливіших географічних термінів, що стосуються земної поверхні, форм суші та води;

- з'ясування таких географічних понять як «атмосфера» і «клімат», що базувалось на спостереженні атмосферних явищ;

- ознайомлення із околицями міста, села і його жителями, промислами, ґрунтом, його видами, поняттям про карту, креслення карти губернії з позначенням на ній вивченого.

Зазначені завдання мали вирішуватися за допомогою пропедевтичного курсу географії – курсу батьківщинознавства. Цей курс давав можливість ознайомити учнів з просторовими відношеннями і з елементами географії взагалі, привчав їх свідомо ставитись до навколишніх явищ, які раніше не мали для них ніякого значення, викликав в них зацікавленість і розвивав розумові здібності учнів [6].

На 4-му році навчання розпочиналось вивчення систематичного курсу географії. Курс цього року складався з: огляду земної кулі за глобусом і півкулями та вивчення географії Росії. В цьому курсі учням повідомлялись дані математичної географії настільки, наскільки вони були необхідні для розуміння географічного положення, кліматичних умов тощо для розуміння подальшого курсу географії. Викладання матеріалу унаочнювалось за допомогою глобуса, телурія і креслень. Крім того, повідомлялись короткі відомості про кліматичні пояси.

На п'ятому році навчання розпочиналося вивчення всесвітньої географії, що охоплювало наступні запитання:

- океани, їх фізичні властивості;
- загальний огляду частин світу: Європа, Азія, Африка, Америка і Австралія;
- населення світу і його розселення за частинами світу.

У фізичній географії земної кулі розглядалися океани і їх фізичні властивості і явища. Фізичному огляду окремих частин світу передували розповіді про плавання і відкриття (Колумб, Васко-да-Гама, Магеллан, Кук, Франклін та ін.). Потім учні вивчали в загальних рисах етнографію земної кулі, політичне життя і найбільш поширені релігії [7].

Шостий рік навчання передбачав також повторення вивченого курсу географії Росії, огляд губерній і областей Росії, їх природи, населення та промисловості у цілому та особливостей кожного краю зокрема; вивчення фізичного і короткого політичного опису держав Європи, Азії, Сполучених Штатів Америки. Вивчення курсу закінчувалось детальним ознайомленням з відомостями математичної географії.

Велика увага приділялася питанням методики навчання. Зокрема зауважувалось, що важливою умовою успішного навчання географії є його унаочнення; за допомогою наочності можна домогтися того, щоб учні, зіткнувшись з географічною назвою, чітко уявляли собі розташування даної місцевості на карті; тому не лише пояснення вчителя і відповіді учнів повинні супроводжуватись роботою з глобусом чи картою, але й учнів варто привчити до постійної роботи з картографічним матеріалом.

Вивчення географії в училищах проводилось з використанням відповідних підручників. На 3-4 році рекомендувалося застосовувати підручник О. Бризгалова «Географія» для 1-го курсу училищ, на 5-6 роках навчання користуватись підручником «Географія» О. Смирнова для викладання всесвітньої географії, підручником «Географії Російської Імперії» П. Белохи - для викладання географії Росії.

Новими і системними для того періоду були також підручники Г. Іванова, Н. Березина, Я. Руднєва та М. Ускова, Крубера та ін., в яких чітко відображались нові тенденції. У підручниках була значна кількість ілюстративного матеріалу. Підручники враховували вікові особливості учнів. Географічний матеріал подавався доступною мовою. Виходила і значна кількість методичної літератури (наприклад, методичні роботи А. Нечаєва, Я. Руднєва, М. Ускова, С. Аржанова, В. Буданова та ін.) [2].

Разом з тим, в перші десятиліття ХХ ст. ми бачимо і принципово нові явища у розвитку географічної освіти, що пов'язані з діяльністю відомих українських педагогів, насамперед С. Русової. Принциповою основою змісту навчально-виховного процесу в навчальних закладах та школах С. Русова вважала рідну мову, національні свята та обряди, християнські цінності українського народу. Будучи редактором київського журналу «Світло» (1910-1914), у численних статтях обґрунтовувала свої погляди на організацію українського шкільництва на засадах народності та національно-релігійного педагогічного ідеалу.

Певне місце в її працях посідає початковий курс географії. У 1906 р. нею був написаний і виданий «Український буквар» (на основі розробок О. Потебні), а в 1911 р. – «Початкова географія», що вважається одним із перших підручників з географії, написаних українською мовою [8].

Вона визначала географію як важливу дисципліну, що з'ясовує роль природних умов у житті людей, знайомить з діть природними компонентами, показує їх взаємозв'язок і підкреслювала, що «з педагогічного боку географія дуже бажана в усіх школах, починаючи з початкової і селянської і закінчуючи вищою, яка дає нові наукові вказівки... і нові знання про нові землі, нові географічні явища».

Географія у неї пов'язувалась з природознавством і антропогеографією (етнографією, фольклором, промисловістю, культурою). Особливу увагу С. Русова приділяла спостереженню дітей за географічними явищами і вважала, що самостійні активні спостереження дітей, які супроводжуються поясненнями вчителя під час екскурсій та прогулянок є основою навчання цього предмета. Важливим методом, на думку С. Русової, є також читання книг, в яких подано описи географічних явищ, оповідання про подорожі в різні країни, оскільки уявлення про море, річку, озеро, ліс, степ потрібно підкріплювати літературними поетичними уривками українських письменників. Вона звертала увагу на врахування вікових особливостей дитини при вивченні географічного матеріалу [8].

Ці погляди, відбиті у «Початковій географії», відрізняють її від інших підручників, виданих на той час. Тут С. Русова звертала увагу не лише на вивчення фізичної географії, місцевості, яка оточує дітей, її природу, але й на ту частину географії, що характеризує життя та діяльність людини.

Її підручник спрямовано і на розв'язання завдань національного виховання. У своєму підручнику вона дає цікавий матеріал про Україну, зазначаючи, що до цього часу було заборонено

знати «хто ми такі, що ми за народ такий, що то за край, що зветься по-нашому Україна, а по-російськи або «Малоросія», або «Южная Русь»... Перший наш обов'язок, то є вияснити собі нашу територію, склад нашої землі, вияснити, який народ ... живе на сій території, котру ми досі невідомо, але так палко кохали, і до котрої тепер мусимо ставитися цілком свідомо, щоб знати, чого потребує наш край, чим допомогти нашому народові в його негайних економічних і культурних вимогах». Вона підкреслює, що через заборони уряду на той час не було підручників, хоча б російською мовою, які б давали географічну характеристику України. Це є дуже дивним, зважаючи на те, що «Україна з давнього часу цікавила навіть далеких чужоземців: вони мандрували до неї навмисне, щоб ознайомитися з її красою, з її скарбами» [8].

Ще одним з перших українських підручників з географії України був підручник, написаний викладачем географії Харківської гімназії А. Івановським. У ньому послідовно подавався географічний матеріал, зокрема про українські землі, містились запитання, які допомагали повторити засвоєне.

Зазначимо, що в перші десятиліття ХХ століття у викладанні географії склалася певна система методів та методичних прийомів навчання.

Дуже поширеним був метод бесіди, який більшість вчителів важливою частиною уроку. В ці роки виділяли повторювальну та розмірковуючу бесіди. Під час бесіди вчитель мав ставити систематизуючі, аналітичні, порівняльні та узагальнюючі запитання. Використовувався й евристичний метод, який вважали основним засобом узагальнення знань та їх перевірки.

Реальний метод другої половини ХІХ століття поступово трансформувався у лабораторний. Він передбачав роботу вчителя з колективом учнів та індивідуальну роботу учня з різними природничими матеріалами, спостереження. Учні вчилися аналізувати текст, робити висновки, конспектувати, працювати з картою, планом тощо.

Розроблялись методистами і вчителями і методичні інновації. Серед них був реферативний метод. Так, вчитель подавав загальну характеристику матеріалу, план вивчення теми, основні питання та проблеми. В класі створювалися групи учнів з п'яти-шести чоловік, які працювали над конкретною темою. Через кілька тижнів реферати обговорювалися в класі. Вчитель формулював висновки [9].

В методичній літературі того часу описані різні прийоми роботи з картографічним матеріалом та іншим наочним матеріалом. Найбільш поширеними прийомами контролю і корекції знань учнів були розгорнуті відповіді, фронтальна бесіда, заповнення таблиць та контурних карт.

Розробка питань шкільної географічної освіти стимулювала створення значної методичної літератури з географії. На початку ХХ століття надруковано десятки книг і журнальних статей з методики, які подали різні методологічні і методичні погляди авторів. У навчально-методичній літературі, як і у підручниках знайшов своє відображення біологічний напрям викладання (його ще називають біологічним методом). Він передбачав значну активізацію методів викладання предмету за рахунок запровадження природознавчих підходів. Вийшли кілька посібників з окремих питань викладання географії, посібники для самостійних екскурсій учнів у природу, низка книг з питань обладнання акваріумів, виготовлення колекцій і т. д.

Висновки... Проведені дослідження дозволяють зробити деякі висновки й узагальнення.

1. Становлення вітчизняної географічної освіти на початку ХХ ст. засвідчує, що її вдосконалення в цей період безпосередньо обумовлювалось соціально-економічними та політичними факторами розвитку суспільства, що породжували зміни у розвитку географічної освіти.

Перші десятиріччя ХХ століття характеризуються посиленням уваги суспільства до вивчення географії. Географія вводиться до програм навчальних закладів майже всіх типів, хоча у різних типах шкіл вона займала в навчальних планах неоднозначне місце і викладалася за різними програмами. На місцях учителі також створювали власні програми. У деяких школах рівень викладання географії та природознавства не завжди був відповідним, адже робота в класі зводилася до запам'ятовування географічних назв.

Проте спостерігається активізація методичної думки, особливо щодо розвитку методів вивчення початкового курсу фізичної географії. Однією з найпоширеніших форм позашкільної роботи учнів стає проведення краєзнавчих екскурсій, що сприяло широкому використанню матеріалу спостережень та формуванню практичних умінь учнів при викладанні природничих курсів. Засуджуються схоластичні методи навчання, звертається увага на необхідність встановлення причинного зв'язку між розрізненими географічними явищами. Креслення та розмальовування карт стали обов'язковим етапом уроку.

Видаються перші підручники нового типу П. Броунова, А. Свиридова, Е. Лесгафта, Г. Іванова. Деякі з них містять географічний опис українських земель. Українською мовою виходить підручник з географії України А. Іванівського.

Вагомим був внесок у методичну думку цього часу С. Русової, яка визнає географію важливою

навчальною дисципліною, звертає увагу на необхідність вивчення у школі фізичної та економічної географії. Її підручник «Початкова географія» вперше подає цікавий матеріал про Україну.

Важливим документом для розвитку шкільної географічної освіти часів національної революції України початку ХХ ст. став «Проект єдиної школи на Україні», який підсумував здобутки педагогічної думки та накреслив напрями реформи школи. Значне місце в «Проекті...» приділено наукам про природу, оскільки вони знайомлять дітей з явищами життя через зоологію, ботаніку, мінералогію, фізику, хімію, географію. Цей документ класифікуємо як джерело дослідження становлення і розвитку шкільної географічної освіти за часів визвольних змагань, що викликало неабияку увагу організаторів освіти до вивчення географічних знань.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі... Перспективи подальших розвідок щодо розвитку шкільної географічної освіти в Україні в першій половині ХХ ст. (1905-1917 рр.) ми вбачаємо у використанні педагогічних пошуків та інновацій з географії цього періоду, їх модернізацію у контексті розбудови Нової української школи.

Список використаних джерел і літератури/References:

1. Аржанов С.П. Методика начального курса географии. 3-е изд., вновь просмотренное и дополненное. М.: Москва, 1924. 12 с. / Arzhanov S.P. Metodika nachalnogo kursa geografii. (*Methods of Primary Geography Course*), M.: Moskva, 1924. 12 s. [in Russian].
2. Белоха П. Учебник географии российской империи. Перерабт. А. Соколова, 35-е изд. М.: Изб кн. Маг. В.В. Душнова, 1903. 174 с. / Belokha P. Uchebnik geografii rossiiskoi imperii (*Textbook on Geography of Russian Empire*), M.: Izb kn. Mag. V.V. Dushnova, 1903. 174 s. [in Russian].
3. Довгань І.В. До питання про методичну систему викладання природничих дисциплін у школах України (XVIII – перша половина XIX ст.). *Педагогіка та психологія: зб. наук. праць*. 2002. №1-2. С. 232-236. / Dovhan I.V. Do pytannia pro metodychnu systemu vykladannia pryrodnychyykh dystsyplin u shkolakh Ukrainy (XVIII – persha polovyna XX st.) (*To the Question of Methodological System of Teaching Natural Disciplines in the Schools of Ukraine*), *Pedahohika ta psykholohiia*. 2002. №1-2. S. 232-236. [in Ukrainian].
4. Герд А.Я. Краткий курс всеобщей географии. С.-Пб.: Изд.-во Л.Ф. Пантелеева, 1889. 57 с. / Gerd A. Ya. Kratkii kurs vseobshchei geografii (*Brief Course of General Geography*), S.-Pb.: Izd.-vo L.F. Panteleyeva, 1889. 57 s. [in Russian].
5. Жупанський Я. Топографо-картографічні дослідження в Україні в нові часи (кінець XVIII – початок ХХ ст.). *Вісник геодезії та картографії*. 1994. № 1. С. 10-12. / Zhupanskyi Ya. Topografo-kartografichni doslidzhennia v Ukraini v novi chasy (kinets XVIII – pochatok XX st.) (*Topographic-Cartography Researches in Ukraine in Modern Times (End of the XVIII – Beginning of the XX Century)*), *Visnyk heodezii ta kartohrafii*. 1994. № 1. S. 10-12. [in Ukrainian].
6. Назаренко Т.Г. Методика вивчення географії України. 8 клас. К.: Знання України, 1916 42 с. / Nazarenko T.H. Metodyka vuvchennia heohrafii Ukrainy. 8 klas (*Methods of Teaching Geography of Ukraine. 8 Form*). K.: Znannia Ukrainy, 1916. 42 s. [in Ukrainian].
7. Программы средней школы. Биология. Геология. Минералогия. М.: Наркомпрос РСФСР, 1939. 48 с. / Programmy srednei shkoly. Biologiya. Geologiya. Mineralogiia (*Programs of Secondary Schools. Biology. Geology. Mineralogy*), M.: Narkompos RSFSR, 1939. 48 s. [in Russian].
8. Русова С. та ін. Методика початкової географії. К.: Українська школа, 1918. 31 с. / Rusova S. ta in. Metodyka pochatkovoï heohrafii (*Methods of Primary Geography*), K.: Ukrainska shkola, 1918. 31 s. [in Ukrainian].
9. Снарский А. Краткий курс физической географии. Тифлис, 1913. 143 с. / Snarskii A. Kratkii kurs fizicheskoi geografii (*Brief Course of Physical Geography*), Tiflis, 1913. 143 s. [in Russian].

Дата надходження статті: «01» листопада 2017 р.
Стаття прийнята до друку: «20» листопада 2017 р.

Рецензенти:

Галус О. – доктор педагогічних наук, професор
Завгородня Т. – доктор педагогічних наук, професор

Шоробура Інна – ректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, доктор педагогічних наук, професор, e-mail: shorobura@gmail.com

Shorobura Inna – rector of Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, doctor of pedagogical sciences, professor, e-mail: shorobura@gmail.com

Цитуйте цю статтю як:

Cite this article as:

Шоробура І. Розвиток шкільної географічної освіти в Україні в першій половині ХХ століття (1905 – 1917 рр.). *Педагогічний дискурс*. 2017. Вип. 23. С. 184–189.

Shorobura I. Development of School Geographical Education in Ukraine in The First Half of the XX Century (1905–1917). *Pedagogical Discourse*. 2017. Issue 23. pp. 184–189.